

Politiska eder i förändring

Sari Nauman, *Ordens kraft. Politiska eder i Sverige 1520–1718*, 254 s., Nordic Academic Press, Lund 2017.

UNDER MEDELTIDEN VAR politiska eder mellan överhet och undersåte vanligt förekommande. De sades i det närmaste knyta religiöst betingade band mellan de svärande parterna. Med den moderna tidens intåg har man i tidigare forskning tänkt sig att ederna sakta men säkert försvann, och att edsinstitutionen upphörde att fylla en funktion i ett samhälle präglad av byråkrati och nationalism, och senare även av sekularism. I sin doktorsavhandling menar Sari Nauman i stället att eder är fullt kompatibla med det moderna samhället, men att deras funktion och utformning i viss mån har förändrats. Genom att undersöka de politiska edernas utveckling från år 1520 när Gustav Vasa kom till makten till år 1718 när Karl XII dog och frihetstiden inleddes, visar hon hur förändringen såg ut och vad som drev den.

Den äldsta bevarade konungaeden härrör från Gustav Vasa. Redan Naumans diskussion kring vid vilket tillfälle konungaeden ifråga svors visar tydligt på den problematik hon lyfter fram. Eden kan ha svurits när Gustav Vasa valdes till kung vid Mora stenar 1523 – lagen föreskrev att kungen skulle avlägga ed på plats och ställe när han blev vald – men den kan också ha svurits vid kröningen 1528. Att kungen svor en ed vid båda tillfällena är klarlagt, men däremot vet man inte från vilketdera den bevarade eden härrör. Nauman ställer sig den mycket relevanta frågan hur det kan komma sig: ”borde inte något så centralt som en regents konungaed vara väl bevarad för framtida konsultation?” (s. 53). Hon fastslår att det var just det som kännetecknade 1500-talets eder, att de var flyktiga och omförhandlades konstant.

Genom att analysera Gustav Vasas, Erik XIV:s (1561) och Johan III:s (1569) eder konstaterar Nauman att 1500-talets politiska eder var muntliga, reciproka och anpassningsbara till sin utformning. De var också beroende av performativitet, av kropp och tal i samverkan med rum, samt en personlig närvaro för att fylla sin funktion. Eden skulle skapa tillit mellan överhet och undersåte, snarare än endast klargöra respektive parts skyldigheter. I lagen fanns ett formulär enligt vilket ederna skulle sväras, men Nauman menar att formuläret friskt frångicks och den begränsande

verkan formuläret skulle ha på kungens handlingsutrymme motverkades i praktiken genom vagt formulerade eder. När eden inte upprätthölls kunde både undersåte och överhet påpeka detta och kräva bättring, och den avlagda eden var någonting att återkomma till.

Under 1600-talet förändrades edernas syfte från att ha skapat tillit till att vara en symbol för tillit. Vid Sigismunds trontillträde kom dessutom konungaförsäkringar med som ett sätt att binda regenten vid sitt ord. År 1594 fick kung Sigismund, huvudsakligen mot sin egen vilja, avlägga en försäkran i samband med sin ed. Då kungen samtidigt regerade över Polen, och dessutom var katolik i det nyligen omvända Sverige, räckte det inte med en ed för att skapa tillit, och ett starkt riksråd såg sin chans att inskränka kungens makt. Vid den tiden började också edens form följa lagens stadganden, vilket gjorde att den inte längre var lika anpassningsbar och därmed inte längre kunde användas på precis samma sätt. Där eden tidigare varit ett förhandlingsobjekt för varje ny regent blev försäkran i stället den stora tvistefrågan, i och med att eden och kröningsceremonierna följde en strikt mall, och den svaga kungamakten som följde på långa tider av förmyndarregering möjliggjorde att riksrådet kunde använda eden snarast som ett sätt att kontrollera regenten. Med den nya regeringsformen år 1634 kom kungamakten att bli mer operativ, vilket fick en avgörande inverkan på edsinstitutionens utveckling.

Nauman visar dock också att även om 1600-talets samhälleliga utveckling medförde en förändring i ederna i rikets kärnområden, så fortfor eden att kräva personlig närvaro i de nyligen erövrade områdena när Sverige blev en stormakt. I områden som bland annat Livland, Skåne, Vorpommern och Jämtland var avläggandet av trohetsed betydligt viktigare, vilket tog sig uttryck bland annat i att ederna skulle samlas in som ett brådskande ärende. Ederna skulle helst avläggas personligen till regenten, men det var likväl viktigare att de avlades snabbt. Efter freden i Roskilde skickade Karl X Gustav till exempel ämbetsmän för att samla in trohetseder, i väntan på att han själv skulle anlända och motta dem i egen hög person.

Eftersom ederna skulle skapa tillit i de nyvunna territorierna var det, liksom under 1500-talet, av största vikt att de grupper i samhället som utgjorde det största hotet personligen skulle närvara. I Skåne förväntades till exempel hela adeln sluta upp, medan de lägre stånden kunde sända representanter. ”Hyllningen skedde inomhus på rådhuset i Malmö, och ederna avlades på knä framför regentens tomma stol” (s. 103), skriver Nauman om skåningarnas ed till Karl X Gustav år 1658. Undersåtarna i rikets kärnområden förväntades däremot vid den här tiden ha en sorts inneboende trohet till regenten. Medan tidigare forskning har framhållit eden som ett sätt att hantera osäkerhet, kan Nauman visa att 1600-talets många krig och synnerligen osäkra tider inte ökade användningen av eder

i kärnområdet, samt att kungamakten inte längre använde svurna eder som ett sätt att rätta in undersåtarna i ledet vid oroligheter. Medan Gustav Vasa brevledes hade påmint undersåtarna om deras skyldigheter i enlighet med vad de svurit, har Nauman genom att studera brev från senare regenter kunnat visa att trohetseden som argument försvinner i uppror efter Kalmarkriget 1611–1613. I tidigare forskning har det framhållits att överheten blev mera viss om undersåtarnas trohet, men Naumans genomgång av hänvisningar till tidigare eder under orostider visar att det ingalunda duger som förklaring. Nauman ser i stället en övergång till skrift, där skriftliga eder inledningsvis snarast var ett komplement till de muntliga, som en viktigare faktor. Med byråkratiseringen och förskriftligandet av samhället kunde regenten under 1600-talet, för att använda en modern term, outsourca edens tillitsskapande funktion genom att låta representanter samla in trohetseder och se till att de efterföljdes.

Med Karl XI:s regeringstid förändrades ederna igen. Kungen lyfte fram sin egen avlagda ed som ett argument för att driva igenom reduktion, eftersom eden gav honom möjligheten att ”vid rikets stora trångmål och nödiga tarvor” återta län med våld (s. 120). Nauman lyfter fram hur kungen på så vis säkrade sitt eget tolkningsföreträde av den ed han avlagt, och med testamentsakten som utfärdades vid riksdagen 1682 gjordes det till ett brott mot den egna trohetseden att kritisera kungens ed. Karl XII bröt slutligen med tidigare traditioner radikalt i det att han vid sin kröning inte avlade någon ed alls. Det enda som kvarstod var undersåtarnas eder till kungen.

Medan ederna i början av undersökningens tidsperiod var muntliga, flyktiga och föränderliga var de i slutet av perioden insamlade i skriftlig form med så pass stor noggrannhet att även den minsta avvikelse kunde medföra att eden måste göras om. Nauman lyfter fram Ivar Lund, kyrkoherde i Gränna under Karl XI:s regeringstid, som exempel. Den gode kyrkoherden hade nämligen svurit ”det rätta förstånd” i stället för ”dess rätta förstånd” varpå han ”uti sin insände Eede gåt ifrån det uti Kyrkio-Ordningen införde Eedz Formularet” (s. 140, samt not). På så vis upphörde ederna att vara reciproka uttryck för tillit och blev i stället kontrollinstrument.

Naumans källor är varierande, och hon klargör i början av varje kapitel exakt vilka akter hon gått igenom och vad hon grundar sina slutsatser på. Förutom bevarade kröningseder har hon använt sig av ceremoniel som beskriver krönningar, protokoll från riksdagar, ämbetseder, brev i tider av större oro och rådsprotokoll. Avhandlingen är osedvanligt lättläst, trots att den är skriven på ett tämligen strikt, akademiskt språk. Framställningen är enkel att följa, logisk och i allt väsentligt övertygande i sin argumentation.

Väl medveten om att man helt enkelt inte kan få med alla aspekter som alla presumtiva läsare kan tänkas önska sig, är det ändå framför allt två saker som jag gärna hade sett. Den första är en klarare definition av vad en undersåte är. Nauman är generellt mycket skicklig på att ge levande beskrivningar av kröningar och edssvärande, men konceptet undersåte förblir en smula suddigt. Det här betyder att ett klassperspektiv, som hade varit mycket välkommet i en analys av politiska eder, hamnar i skymundan. När drottning Kristina avlade sin kröningsed tog hon ”samtliga svärande undersåtar i hand”. Men hur många undersåtar kan det ha rört sig om? Och vilka sorters undersåtar? Hur stor uppslutning av vanligt folk fanns när eder skulle sväras, och hur långt ner i hierarkin sträckte sig det politiska bandet?

Det andra jag saknar är ett genusperspektiv. Både drottning Kristinas och drottning Ulrika Eleonoras regeringstider inföll under den tidsperiod avhandlingen behandlar. Kanske var genus inte alls en faktor i upprättandet av tillit genom ed, men Nauman, som i övrigt visar på en så stor förståelse för sina källor, hade gärna fått ge saken lite mer uppmärksamhet.

Förutom att Nauman har gjort ett mycket gediget arbete beträffande den systematik med vilken hon tagit sig an sina källor, ligger en av avhandlingens största förtjänster i Naumans konstanta avstamp i den samhälleliga utvecklingen. Allt hon ser i källorna och allt hon beskriver är betraktat och skapat med fingertoppskänsla för samhällets dynamik. Särskilt uppenbart blir det i hennes analys av ederna vid hantering av osäkerhet, som löper som en röd tråd genom hela framställningen. Så kan hon till exempel visa att ederna var ett återkommande argument när regenten sökte upprätthålla ordningen i oroshärdar i början av perioden, men saknades senare, för att återkomma under enväldets tid. Genom sitt nitiska källarbete och imponerande diskursanalys kan Nauman konstatera att eden användes för att skapa ett personligt band mellan överheten och undersåtarna och att det, i motsats till vad tidigare forskning antagit, därför var av större betydelse att makten knöts till regentens person än huruvida det var oroliga tider.

Charlotte Cederbom